

OKUPATSIOONIÕIGUS JA KOLLABORATSIOON

Dietmar Willoweit

Uurimused kollaboratsioonist Teises maailmasõjas juhinduavad enamasti enesekriitilisest küsimusest, kas okupeeritud maa elanikud olid kaasosalisteks Hitleri režiimi kuritegudes. Ka siis, kui kaasata küsimuse asetusse okupatsiooniõiguse rahvusvahelise õiguse ajaloo dimensioon, on eelkõige tegemist moraalse probleemiga. Seni, kuni on veel elus kaasaegseid, kuritegude toimepanijaid ja nende läbi kannatanuid, isegi vaid nende vestluskaaslast, st juba järgmise põlvkonna liikmeid, on ajalugu veel nende isiklik minevik, mis kutsus esile süüdistusi ja vabandusi. Sellest dialoogist ei tohiks siiski kõrvale hoiduda, kui see on ka valuline ja raske. Saksamaa kogemused näitavad, et selline moraalne koorem viib iseloomulike, tagasivaates raskelt mõistetavate reaktsioonideni nii asjaosaliste kui ka kaasaegsete ja järgmiste põlvkondade poolt. Saksamaal natsionaalsotsialistide kuritegude pärast läbiviidud arvukate protsesside käigus oli vaid väga harva mõni süüdistatav valmis tunnistama, et tema teguviis oli taunitav; peaaegu alati viidati kõrgemalt tulnud käsule. Ka Saksamaa õigussüsteem, mis vastutab alates 1950. aastast natsionaalsotsialistlike kuritegude uurimise eest, asus selle ülesande kallale algul üsna vastumeelselt. Sellel oli mitmeid põhjusi: külma sõja ajal peeti tõeliseks vaenlaseks Nõukogude Liitu ja mitte eilse päeva poliitilist režiimi; liitlased olid just amnesteerinud suure hulga pärast 1945. aastat nende poolt süüdi mõistetud natsionaalsotsialistlike kurjategijaid; üsnagi paljud kohtunikud olid ise endised natsionaalsotsialistid. Paljud inimesed ei tahtnud minevikust enam midagi kuulda, arvatavasti eriti need, kes tundsid, et olid kaasvastutavad Hitleri režiimi eest; ikka ja jälle nõuti asjale “joone allatõmbamist”. Teisalt ei ole eelkõige nooremate põlvkondade esindajad tänaseni lakanud küsimast, kuidas osutusid natsionaalsotsialistlikud kuriteod võimalikuks ja miks neid põhjalikumalt ei uuritud; sealjuures kahtlustatakse kuritegudes osalemises või siis nende tolereerimises kollektiivselt kõiki, kes olid Hitleri režiimi teenistuses, nagu näiteks Saksa

Artikkel põhineb ettekandel, mille autor pidas IV Balti uuringute konverentsil Tartus 27.–30. juunil 2001. Saksa keelest tõlkinud Rutt Hahn. Ajakirja toimetust tänab Toomas Hiiot abi eest artikli toimetamisel.

Wehrmacht'i sõdureid ja ohvitseri. Laiem arutelu ses küsimuses ei ole veel tänasekski lõppenud.¹

Põgusalt puudutatud moraalsest problemaatikast tuleb eristada teaduse ülesannet selgitada välja Hitleri režiimi toimemehhanismid ja kollaboratsiooni põhjused ning ajaloolised tingimused Saksamaal ja okupeeritud maades.² Selleks on vajalik heita pilk Euroopa ajaloolisele õhkkonnale alates 19. sajandi viimasest kolmandikust ja meenutada sellest ajast peale täheldatavaid sotsiaalseid liikumisi ja ideoloogiad. Pärast vana Euroopa allakäiku valgustusajastul otsisid sealsed rahvad uusi vorme oma riigi- ja ühiskonnaorganisatsiooni jaoks – areng, mida kiirendas 19. sajandi sotsiaalsete protsesside ülijõuline dünaamika. Lahendust otsinguile püüdis pakkuda esiteks rahvusriigi põhimõte, mis oli sageli seotud imperialistlike joontega, seejärel sotsialism ja sellest esiletõusnud nõukogude kord, ning lõpuks suuremalt jaolt enam või vähem antisemiitliku olemusega fašism. Enne Teist maailmasõda peeti parlamentaarset demokraatiat ellujäämisvõimalusi kaheldavaks. Demokraatiaga paratamatult kaasaskäiv sallivus erinevate poliitiliste veendumuste suhtes näis ühiskonna alusprintsipiina nõrk, võrreldes totalitaarsete ideoloogiate absoluutse tõe taotlusega.³

¹ Peter Steinbach, *Nationalsozialistische Gewaltverbrechen. Die Diskussion in der deutschen Öffentlichkeit nach 1945* (Berlin, 1981); Hermann Lübke, "Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewußtsein", *Historische Zeitschrift*, 236 (1983), 579 j; Adalbert Rückerl, *NS-Verbrechen vor Gericht: Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*, 2. Aufl. (Heidelberg, 1984); *Vergangenheitsbewältigung durch Strafverfahren? NS-Prozesse in der Bundesrepublik Deutschland*, hrsg. von Jürgen Weber, Peter Steinbach (München, 1984); Albrecht Götz, *Bilanz der Verfolgung von NS-Straftaten* (Köln, 1986); Alexander Blankenagel, "Verfassungsgerichtliche Vergangenheitsbewältigung", *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 13 (1991), 67–82; Peter Kielmannsegg, *Lange Schatten. Vom Umgang der Deutschen mit der nationalsozialistischen Vergangenheit* (Berlin, 1989); Christa Hoffmann, *Stunden Null? Vergangenheitsbewältigung in Deutschland 1945 und 1989* (Bonn, 1992); Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik: die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München, 1996).

² Dietmar Willoweit, "Rechtsanwendung durch Historiker? Thesen zum normativen Denken in den historischen Wissenschaften", *Historisches Jahrbuch*, 122 (2002), 347–353; vrdl DDR-i kohta: Dietmar Willoweit, "Unrechtsstaat, Rechtsstaat – eine richtige Alternative?", *Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts*, hrsg. von H.-G. Hockerts, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 55 (München, 2004).

³ Totalitaarsete ideoloogiate dünaamika kohta kahe maailmasõja vahelisel ajal vt Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism* (New York, 1951), sks k: Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus. Imperialismus. Totale Herrschaft*, 2. Aufl. (Frankfurt am Main, 1962); Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche* (München, 1963), 5. Aufl., Serie Piper 365 (München, 2000); Louis Dupeux, "Nationalbolschewismus" in Deutschland, 1919–1933 (München, 1985); Stefan Breuer, *Anatomie der konservativen Revolution*, 2. Aufl. (Darmstadt, 1995); *Totalitarismus:*

* * *

Ajaloolise uurimistöö keerukus seisneb inimeste mentaliteedi ja käitumise adekvaatses mõistmises nende kaasaegse mõttemaailma taustal, kuna uurija ise ei saa ennast kunagi täielikult vabastada oma eelnevatest arusaamadest ja eelarvamustest. See sunnib võtma täpsema vaatluse alla muuhulgas ka uuritava ajastu õiguskorra. Äsja mainitud hermeneutilisest ringist ei ole võimalik välja pääseda.⁴ Aga kui eesmärgiks on läheneda mingile ajastule võimalikult ulatuslikult, omandavad tollased õigusolud ja asjaosaliste arusaamad neist keskse tähenduse. Õigusajalugu ei käsitle ajalooliste protsesside juhuslikku, vaid täiesti kesket aspekti: ta tunneb huvi kaasaegsete tegutsemist määranud normide vastu, tegemata vahet, kas need normid olid fikseeritud kirjalikult või edasi antud suuliselt, kas nende aluseks oli lepinguline konsensus või võimukandjate käsud.⁵ Lähedes oma kaasaja ühiskondlikust kogemusest võime teha üldise järelduse, et põhimõtteliselt käituvad inimesed õiguslike ja sotsiaaleetiliste normide kohaselt, sest muul viisil ei saa nende sotsiaalne koostoimimine funktsioneerida. Seega ei pääse ka antud teema puhul mööda küsimusest, mida rahvusvaheline sõjaõigus Teise maailmasõja ajal okupatsioonivõimul teha lubas ja mida mitte. Sellega on seotud küsimus, millised kohustused asetab rahvusvaheline sõjaõigus okupeeritud rahvastele ja milliseid käitumisviise ta neile lubas. Sest juba varasematel aegadel, eriti aga alates 20. sajandi algusest, oli *ius in bello* nii terve rea rahvusvaheliste lepete kui ka teaduslike käsitluste ja arutelude teemaks paljudes riikides. Need õigusreeglid ja teooriad tuleb endale teadmiseks võtta, enne kui asuda tegema üldisi etteheiteid kollaboratsiooni pärast.⁶ Küsimust okupatsiooni-

eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, hrsg. von Alfons Söllner, Ralf Walkenhaus, Karin Wieland (Berlin, 1997).

⁴ Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (Tübingen, 1977); Hans Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 1. Bd. (Tübingen, 1960), 6. Aufl. (Tübingen, 1990), 2. Bd., 2. Aufl. (Tübingen, 1993); Emilio Betti, *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften* (Tübingen, 1962).

⁵ Franz Wieacker, "Methode der Rechtsgeschichte", *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, 3. Bd. (Berlin, 1984), lōik 518 sisaldab edasisi viiteid.

⁶ Hans Wehberg, *Krieg und Eroberung im Wandel des Völkerrechts* (Frankfurt am Main, 1953). Arvukatest käsitlustest rahvusvahelise õiguse ajaloo ja rahvusvahelise õiguse kohta, mis sisaldavad ka sõjaõigust puudutavaid lōike, olgu siin nimetatud vaid järgnevad: Alfred Nussbaum, *A concise history of the law of nations*, 2. ed. (New York, 1954), sks k: *Geschichte des Völkerrechts in gedrängter Darstellung* (München, 1960). Lühiülevaate käesoleva problemaatika kohta annab Šveitsi autor Oscar Max Uhler, *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung eines besetzten Gebiets gegen Massnahmen der Okkupationsmacht, unter besonderer Berücksichtigung der Genfer Zivilkonvention vom 12. August 1949* (Zürich, 1951), 1jj, 14jj.

õiguse põhialustest ja piiridest ei muuda üleliigseks ka mitte see, et Hitler alustas agressioonisõda ja tungis 22. juunil 1941 Nõukogude Liidule kallale ilma sõda kuulutamata. Ka tollal valitsenud õiguslike veendumuste kohaselt ei saanud *ius ad bellum*'i rikkumine rahvusvahelist sõjaõigust alustatud sõjas juba sellepärast kehtetuks muuta, et see sisaldas reegleid just ka okupeeritud maade tsiviilelanikkonna kaitseks. Seega oleks täiesti vale, kui Hitleri moraalse hukkamõistuga kaasneks soov kuulutada okupatsiooniõiguse küsimus tähtsusetuks, põhjendusel, et niikuinii oli kogu sõda õigusvastane. Sõda, kui ta oli kord juba alanud, allus faktiliselt rahvusvahelise sõjaõiguse reeglitele. Neid oli varsti pärast sõjategevuse algust ka Saksa *Wehrmacht*'i ridades levitatud ja igale sõdurile tutvustatud.⁷ Vaid sel taustal saab Saksa okupatsioonipoliitika normirikkumisi ja ebainormaalusi adekvaatselt hinnata.

Käesolevas kontekstis tuleks meenutada saksa emigrandi Ernst Fraenkel'i juba Teise maailmasõja vältel püstitatud teesi, mille järgi Kolmas Reich oli "kahekordne riik".⁸ Pärast seda, kui Hitler oli jõhkrate meetoditega kindlustanud oma võimu, kasutas ta teadlikult olemasolevat riigiparaati ja seega ka seadusejärgselt tegutsema harjunud ametnikkonda, et lasta oma režiimil paista saksa korra manifestatsioonina. Enamus igapäevaseid toimetusi kulges harjunud reeglite kohaselt. Seaduseriigi legaalsufassaadi taga hakkas aga maad võtma meelevaldselt tegutsev "meetmeriik", mis otsustas oma kodanike elu, vabaduse ja omandi üle seadustega arvestamata. Selline areng meelevaldse riigijuhtimise suunas ei jäänud küll varjatuks, seda enam, et see muutus aeg-ajalt, nagu näiteks 1934. aastal nn Röhmi putši ja 1938. aasta novembri pogrommide ajal, vägagi silmatorkavaks. Põhimõtteliselt aga säilisid "topelt" riiklikud struktuurid ka sõja ajal. Nii eksisteerisid paralleelselt "normaalne" õigustumõistmine ja administratiivkorras koonduslaagritesse toimetamine. Eksisteeris sotsiaalhooldus, ent ka haigete mõrvamine. Ja samamoodi oli olemas sõjavange ja sunnitöölisi, kelle eest talupoeglikes või väiketöõnduslikes ette-

⁷ Gustav-Adolf Caspar, "Ethische, politische und militärische Grundlagen der Wehrmacht", *Die Soldaten der Wehrmacht*, hrsg. von Hans Poeppel, Wilhelm-Karl Prinz von Preußen, Karl-Günther von Hase, 4. Aufl. (München, 1999) 23 jj, 29 jj, 56; Detlev F. Vagts, "International law in the Third Reich", *American Journal of International Law*, 84 (1990), 661jj., 696jj.

⁸ Ernst Fraenkel, *The dual state* (Oxford, 1941), sks k: *Der Doppelstaat*, 2. Aufl., hrsg. und eingeleitet von A. v. Brünneck (Hamburg, 2001). Vt täiendavalt sõja algul levinud seadustekogusid nagu: Friedrich Giese, Eberhard Menzel, *Deutsches Kriegführungsrecht: Sammlung der für die deutsche Kriegführung geltenden Rechtsvorschriften* (Berlin, 1940); Hans Fritz Röder, *Kriegsvölkerrecht: Textsammlung der internationalen Vorschriften über die Kriegführung* (Berlin, 1940).

võtetes piisavalt hoolitseti, aga ka neid, kes surid nälga või likvideeriti. Ka Saksa okupatsioonirežiimi kohta kehtib see, et ta oli “kahekordse riigi” ja seega totalitaarse diktatuuri tööriist. Juba nimetatud asjaolugi eristas Saksa okupatsioonirežiimi Teise maailmasõja ajal sõjaõiguslikest “tava-juhtudest”.

* * *

Okupatsiooniõiguse määravaks aluseks oli IV Haagi konventsioon “Maa-sõja seadustest ja tavadest” 18. oktoobrist 1907.⁹ Käesolevat teemat puudutavad eeskirjad on artiklites 42 kuni 56 pealkirja all: “Sõjaväelisest või must vaenulise riigi territooriumil”. Kuna kokkuleppele jõudmine lepingu tekstis valmistas suuri raskusi ning oldi teadlikud loodud lepingu suurtest puudustest, otsustati preambulasse sisse viia järgmine lõik:

“Täielikuma sõja seaduste kogu väljaandmiseni on Kõrged lepinguosa- lised pooled heaks arvanud konstateerida, et juhtumustel, mis mitte pole ette nähtud nende poolt vastu võetud korraldavates määrustes, ja sõdijad jäävad rahvusvahelise õiguse kaitse ja võimupiirkonna alla, niivõrd kui need järelduvad tsiviliseeritud rahvaste vahel maksvatel tavadel, huma- nitaarsetest seadustest ja avalikust õigustundest.”¹⁰

Niisiis tuli täiendavalt konsulteerida rahvusvahelise õiguse tavaõi- guslike sätteid. Seda lepingut sõlmides puudus veel Esimese maailma- sõja kogemus. Diplomaatidel, kes pidasid Haagis läbirääkimisi, olid ühelt poolt silme ees suhteliselt lühikesed sõjad nagu Vene-Jaapani sõda aastail 1904–05, Saksa-Prantsuse sõda aastail 1870–71 ning teiselt poolt Inglise- Buuri sõda (1899–1902), mille käigus tsiviilelanikkond sai mitme aasta väl- tel kõvasti kannatada.¹¹ Tsiiviilisikute kaitse kujunes seetõttu Haagi kon-

⁹ “Convention concernant les lois et coutumes de la guerre sur terre du 18. Octobre 1907”, *The consolidated treaty series*, ed. and annotated by Clive Parry, vol. 205 (1907) (New York, 1980), 277jj, 295jj. Autor on kasutanud kakskeelset väljaannet: *Die Haager Landkriegsordnung*, hrsg. von Rudolf von Laun, 3. Aufl. (Wolfenbüttel, 1947); vrldl ka: Doris A. Graber, *The development of the law of belligerent occupation, 1863–1914. A historical survey* (New York, 1949).

¹⁰ Nn Martensi klausel: “... sous la sauvegarde et sous l’empire des principes du droit des gens, tels qu’ils résultent des usages établis entre nations civilisée, des lois de l’humanité et des exigences de la conscience publique.” Lepingu sõlmimisele eelnenud läbirääkimiste kohta vt Jost Dülffer, *Regeln gegen den Krieg? Die Haager Friedenskon- ferenzen von 1899 und 1907 in der internationalen Politik* (Frankfurt am Main, 1981), 300jj. Siin ja edaspidi tõlge Ants Piip, *Rahvusvahelise õiguse süsteem* (Tartu, 1927), 255–273. Artiklite 42–56 tõlge tervikuna on ära toodud käesoleva artikli lisas.

¹¹ Nende kogemuste kohta vrldl nt: Edgar Löning, *Die Verwaltung des General-Gou- vernements im Elsaß* (Straßburg, 1874).

ventsiooni okupatsiooniõigust puudutavate sätete üheks põhieesmärgiks. Aga probleeme, mis võivad tekkida aastatepikkuse okupatsiooni käigus, ja seda veel olukorras, kus sõda peavad arenenud industriaalriigid, ei suudetud ette kujutada. Seepärast pole üllatav, et okupatsioonivõimud tõlgendasid IV Haagi konventsiooni teksti nii, nagu see neile kujunenud olukorras õigena näis. Kahtlemata tuli juba Esimese maailmasõja ajal ette juhtumeid, mis ei olnud kooskõlas lepingu tekstiga. Kuid kindel on ka see, et preambulas sisalduv mõõndus, et tekst on puudulik, julgustas seda interpreeterima okupatsioonivõimu huvides.

Et leida mõõdupuud Saksa okupatsioonipoliitika hindamiseks Teises maailmasõjas, võtkem siinkohal lühidalt kokku Haagi konventsiooni tähtsamad reeglid:

- a) territooriumi sõjalisel hõivamisel kandub riigivõimu teostamine okupatsioonivõimu kätte. Seepärast kohustab artikkel 43 okupatsioonivõimu võtma “tarvitusele kõik tema kasutada olevad abinõud, et jalule seada ja kindlustada, niipalju kui see võimalik, avalikku korda ja elu, kinni pidades maal maksmas olevatest seadustest niivõrra, kui selleks mitte ülesaatuid takistusi pole”. See reegel eeldab, et vallutatud territooriumi elanikkond kuuletub okupatsioonivõimule. Artikkel 45 keelab aga “sundida okupeeritud territooriumi elanikke vannet andma vaenulisele võimule”;
- b) vastavalt artiklile 46 peab okupatsioonivõim respektierima elanike au, perekonda, elu, eraomandust, usulisi veendumusi ja jumalateenistuse korda. Sama eeskirja kohaselt ei tohi konfiskeerida eraomandit, röövimine on keelatud vastavalt artiklile 47. Samuti nagu eraomand on okupatsioonivõimu eest kaitstud ka “kogukondadele ja jumalateenistusele, heategevusele, õpetustele, kunstile ning teadusele määratud asutiste” omand (artikkel 56);
- c) vallutatud maa kodanikelt võib vastavalt artiklile 52 küll “nõuda ainete rekvireerimisi ja teeneid”, seda siiski “üksnes okupatsiooni väe tarvete jaoks”. Rekvireerimised “peavad vastama maa tootmisvõimele ja ei pea mitte sisaldama elanikkudele nende kodumaa vastu sihitud operatsioonidest osavõtu kohustust”; rekvireerimiste eest tuleb maksta. Sealjuures tunnistas Haagi konventsioon vanast ajast tavaks kujunenud kontributsioone. Tavatahenduses mõisteti nende all okupeeritud maa elanikkonna rahalisi makseid okupatsiooniväe vajaduste katteks. Haagi konventsioon valis siiski – ilmselt maksukohuslaste huvides – pisut teise lähenemisviisi. Artiklis 48 lähtutakse sellest, et okupatsioonivõim jätkab esmalt “riigi hüvanguks olemasolevate maksete, tollide ja lõivude”

- kogumist, tehes seda võimaluse piires seni kehtinud eeskirjade kohaselt. Täiendavaid makseid võib nõuda kas ainult vastavalt artiklile 49 “selle territooriumi sõjaväe või valitsemise tarvete jaoks” või vastavalt artiklitele 50 ja 51 trahvikontributsiooni kujul, et karistada kallaletungide eest okupatsiooniarmeele. Sellised surveabinõud üksikisikute tegude pärast ei ole aga lubatavad, kui “kogukonda ei saa pidada vastutavaks”;
- d) konfiskeerida võib vastavalt artiklile 55 riigi omandit. Kuid artikkel 55 annab okupeerivale riigile vaid *ususfructus*’e ehk kasutusõiguse. Seega peab ta kinnisvara kasutusvaldajana sellega heaperemehelikult ümber käima.

Haagi konventsiooni reeglitest tuleneb vajadus meetodiliselt eristada koostööd okupatsioonivõimuga, mida näeb ette artikkel 43, kollaboratsioonist, mille nõudmine artikkel 45 kohaselt on keelatud. Koostöö all pean silmas sellist koostööd okupatsioonivõimuga, mis on vajalik avaliku korra huvides, tsiviilelanikkonna kaitseks ja sõjaväelise distsipliini säilitamiseks.¹² Kollaboratsioon kui taunitav käitumisviis tähistab seevastu säärase isikute tegusid, kes okupeeriva riigi poliitiliste eesmärkide toetamisega annavad okupatsioonivõimule – kasutades Haagi konventsiooni sõnastust – n-ö truudusvande. Teha vahet koostöö ja kollaboratsiooni vahel on mõistagi keeruline lihtsamateski oludes kui need valitsesid Teise maailmasõja ajal. Okupatsioonivõim tohib vastavalt Haagi konventsiooni artiklile 43 ise tegeleda seadusandlusega ning, pidades silmas sõja lõppeesmärki, igal juhul sekkuda ka okupeeritud maa ühiskondlikesse oludesse. Sellises situatsioonis võib okupeeritud maa täitevorganitel ja riigiametnikel kergesti tekkida lojaalsuskonflikt. Ei ole aga võimalik kahelda põhimõttes, et teatud koostöö okupatsioonivõimuga, mis on rahvusvahelise õiguse seisukohalt täiesti legitiimne ja okupeeritud maa huvides ka tunnivald vajalik, peab eksisteerima.

¹² Selle teema kohta saksakeelses kirjanduses enne Esimest maailmasõda vrld eriti: Christian Meurer, *Die Haager Friedenskonferenz*, Bd. I–II (München, 1905–1907), Bd. II: *Das Kriebsrecht der Haager Konferenz*, 206jj; Karl Strupp, *Das internationale Landkriebsrecht* (Frankfurt am Main, 1914), 93jj (põhjalike viidetega ka teiste Euroopa maade vastavale kirjandusele); veel ka: J. Sichel, *Die kriegerische Besetzung feindlichen Staatsgebietes nach den Bestimmungen der Haager Friedenskonferenz*, Jur. Diss. (Marburg, 1905); H. Tjaden, *Die kriegerische Besetzung feindlichen Staatsgebietes*, Jur. Diss. (Göttingen, 1910); J. Kaut, *Die Haager Landkriebskonvention vom Jahre 1907 und das deutsche Militärrecht*, Jur. Diss. (Rostock, 1912), eriti 37jj. Kokkuvõtvalt prantsuse rahvusvahelise õiguse teooria kohta enne sõda vt: A. Arav, *Die occupation bellica (im Landkrieg) mit besonderer Berücksichtigung der französischen Doktrin*, Jur. Diss. (Bern, 1916).

Et anda hinnangut koostööle ja kollaboratsioonile, on peale selle veel oluline teha vahet okupatsioonivõimu vaatenurga ja okupeeritud maa elanikkonna vaatenurga vahel. See puudutab juba Esimeses maailmasõjas toimunud, kui nt Saksamaal esilekerkinud vallutusplaanid Flandria ja Baltikumi suhtes¹³ ei pruukinud vastavate maade koostöövalmitel ametnikele tingimata teadagi olla. Isegi kollaborantide osas võib tõstatada küsimuse, mil määral nad okupatsioonivõimu eesmärkidest tõepoolest aru said või kas nad mitte ei järginud rohkem omaenda soovmõtlemist.

* * *

Saksa okupatsioonirežiimi olemust Teise maailmasõja ajal ei ole võimalik mõista ilma Esimese maailmasõja okupatsioonikogemusest. Sõjaväevalitsus *Ober-Ost*'iks nimetatud territooriumil, mis hõlmas Kuramaad, Leedut ja osa Valgevenest, teostas intensiivset majanduspoliitikat ja saavutas kasumeid, mis anti üle Saksa riigile.¹⁴ Poolas ja Belgias valitsesid Saksa kindralkubernerid, kelle ülesannete hulka kuulus samuti vallutatud maade majanduslik ekspluateerimine Saksamaa huvides.¹⁵ Okupeeritud maade majanduslikke ressursse ei kasutatud mitte üksnes seal parasjagu paiknevate Saksa vägede tarviduste katmiseks, vaid üldse Saksa majanduse, mis oli muidugi sõjamajandus, hüvanguks. Saksa õigusteaduses oli Esimese maailmasõja ajal selgelt äratuntav püüdlus interpreteerida päde-

¹³ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18* (Düsseldorf, 1961). Peale selle vt: Fritz Fischeri, Gerhard Ritteri ja Egmont Zechlini töid kogumikus: *Erster Weltkrieg: Ursachen, Entstehung und Kriegsziele*, hrsg. von Wolfgang Schieder (Köln, 1969); samuti: Wolfgang J. Mommsen, "Die deutsche Kriegszielpolitik 1914–1918", *Kriegsausbruch 1914*, hrsg. von Walter Laqueur und George L. Mosse (München, 1967), 60jj. Mis puutub Baltimaadesse, siis on ilmselt tarbetu meenutada arvukaid pealtnägijate kirjeldusi ja lendlehti Esimese maailmasõja ajast, kus enam või vähem avalikult nõuti vallutatud alade jäämist Saksamaa kätte. Vt ka järgnevat viidet.

¹⁴ Gerd Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg* (Wiesbaden, 1965), 28jj, 52jj; Abba Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: der Fall Ober Ost, 1915–1917* (Wiesbaden, 1993), 38jj; ka Ida-alade ülemjuhataja korraldusel välja antud teos: *Das Land Ober Ost: deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno* (Stuttgart, Berlin, 1917), eriti 305jj, ei tee saladust okupeeritud maade funktsioonist toiduainetega varustajana.

¹⁵ Hans Fenske, "Die Verwaltung der besetzten Gebiete", *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, hrsg. von Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl, Georg-Christoph v. Unruh (Stuttgart, 1984), III, 899jj, 904jj. Probleemist kaasaegse sakslase pilgu läbi vrld: Hans von Winterfeldt, "Die deutsche Verwaltung des Generalgouvernements in Belgien, 1914–1918", *Der große Krieg 1914–1918*, hrsg. von Max Schwarte, Bd. 10: Die Organisation der Kriegführung (3. Teil) (Berlin, 1923), 1jj.

vusi, mida Haagi konventsioon okupatsioonivõimule andis, väga avaralt. Sõjaväevõim tohtivat vallutatud maa maksevõimet “kasutada oma sõjalistes huvides” ja “see elanikkonna-poolne toetus võib seisneda ka tööteenistuses, kuna ka see tuleneb sõjaolukorrast”, nii et “sundimine” selleks olevat “õigustatud” vahend.¹⁶ Saksa riik töötavat “sõjategevuse käigus rahvusvahelise õiguse edasiarendamise kallal”.¹⁷ Vaheet ei tehtud ei okupatsiooniväe varustamise, sõjatööstuse ega ka Saksamaa elanikkonna vajaduste vahel. Sellist teguviisi õigustasid Saksa rahvusvahelise õiguse spetsialistid sõjaseaduses defineeritud hädaolukorraga, mille olevat vallandanud Inglismaa algatatud “majandussõda”, eriti aga täielik, ka neutraalseid laevu puudutav mereblokaad. Saksamaal nähti neis meetmetes rahvusvahelise õiguse jämedat rikkumist, nii et okupeeritud maade majanduse faktilist integreerimist Saksa majandussüsteemi peeti õiguspäraseks.¹⁸

Niisugune lähenemine ei vastanud Haagi konventsiooni sõnale ja vaimule. Eriti käib see tollal veel pretsedenditu sunnitööliste värbamise kohta Belgias, millele sealne Saksa kindralkuberner algul otsustavat vastupanu avaldas. Värbamist põhjendati sõja tulemusel belglaste seas valitseva massilise tööpuudusega, mistõttu nad muutuvat sotsiaaltoetuste saajana okupatsioonivõimule koormaks, samal ajal kui Saksamaal on väeteenistuse tõttu puudu töajulistest meestest. Nii pidas Saksa riik belglaste ülalpidamise kindlustamiseks õigustatuks nende tööpanuse rakendamist Saksa

¹⁶ Josef Kohler, *Grundlagen des Völkerrechts: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft* (Stuttgart, 1918), 210. Esimesed pärast 1914. aastat ilmunud saksakeelsed käsitlused käesoleva teema kohta olid muutunud õigustegelikkust vaevalt täheldanud, vrdl nt: Christian Meurer, *Die völkerrechtliche Stellung der vom Feind besetzten Gebiete*, *Archiv für öffentliches Recht*, 33 (Tübingen, 1915), 353jj; Alwin Beckmann, *Die kriegerische Besetzung feindlichen Staatsgebietes in ihrer völkerrechtlichen Wirkung auf das besetzte Gebiet und dessen Bewohner*, *Jur. Diss.* (Greifswald, 1916).

¹⁷ F. v. Liszt, “Wie Deutschland im Kriege am Völkerrecht baut”, *Frankfurter Zeitung*, 29.10.1916; vt ka: Paul Eltzbacher, *Totes und lebendes Völkerrecht* (1916) ja Ignaz Jastrow, *Völkerrecht und Wirtschaftskrieg: Bemerkungen und Aktenstücke zur Methode der englischen Wirtschaftskriegführung* (Breslau, 1917). Pole üllatav, et lääneliitlaste arusaam asjast oli teistsugune: G. Ferraud, *De réquisitions en matière de droit international public* (1917); L. Bertrand, *L'occupation Allemande en Belgique 1914–1918*, I–II (1919); A. Mérignac et E. Lémonon, *Le droit des gens et la guerre de 1914–1918* (1921) 351jj. Sõja mõju kohta okupatsiooni puudutavaile rahvusvahelise õiguse küsimustele vt ka Lassa Oppenheim, “The legal relations between an occupying power and the inhabitants”, *The Law Quarterly Review*, 33 (1917), 363jj.

¹⁸ Franz Scholz, *Privateigentum im besetzten und unbesetzten Feindesland, unter besonderer Berücksichtigung der Praxis des Weltkrieges* (Berlin, 1919), III, 161jj; Karl Heyland, “Occupatio bellica”, *Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie*, hrsg. von Karl Strupp (Berlin, Leipzig, 1925), II, 154jj, 167; Max Fleischmann, *L'obligation imposée à l'Allemagne de réparer les conséquences des mesures prises par elle en territoire ennemi occupé* (1922), 14jj.

majanduse heaks.¹⁹ Nn sõjavajadused, mille üle erialakirjanduses arutleti, viisid Esimese maailmasõja karmust ja kestvust arvestades teguviisideni, mille õigusvastasust mõlemad pooled teineteisele ette heitsid. Seega ei saa ka väita, et Esimene maailmasõda oleks kaasa toonud Haagi konventsioonis sätestatud okupatsiooniõiguse tavaõigusliku edasiarendamise. Kahe maailmasõja vahelisel ajal ilmunud rahvusvahelise õiguse õpikud kordavad ja kinnitavad põhiosas Haagi konventsiooni,²⁰ kuigi selle regulatsioonid rekvireerimiste ja kontributsioonide kohta olid juba Esimese maailmasõja ajal illusoorseteks osutunud.

* * *

Teises maailmasõjas määras peamiselt Hitler isiklikult kindlaks Saksamaa sõjalised eesmärgid. Küll püüdsid muud isikud ja institutsioonid nagu näiteks okupeeritud idaalade riigiminister Alfred Rosenberg või *Wehrmacht*'i väejuhatused avaldada kohandavat mõju. Aga põhimõtteliselt tunnustasid kõik peale vastupanuliikumisse kuulunute Hitleri poolt kindlaksmääratud ja tema lähimate usaldusisikute Himmleri ja Bormanni ning ta erinevate adjutantide poolt vahendatud poliitilise suuna prioriteeti. Andes hinnangut kollaboratsioonile, st Saksa poliitika toetamisele, on oluline see, et Hitleri enda ettekujutuste kohaselt võis igal juhul eristada Saksamaa kolme erinevat, kui ka üksteisega tihedalt seotud sõjalist eesmärki.²¹ Esiteks võitlust "eluruumi" pärast. See hiiglaslik ettevõtmine

¹⁹ *Völkerrecht im Weltkrieg*, hrsg. von Johannes Bell (Berlin, 1927), I, 187jj.

²⁰ Ulatuslikku ja rahvusvahelist rahvusvahelise õiguse alast kirjandust saab siinkohal kaasata vaid näidete varal, vrdl: Albéric Rolin, *Le droit moderne de la guerre* (Bruxelles, 1920), I, 419jj; Paul Fauchille, *Traité de droit international public* (Paris, 1921), II, 213jj; William Edward Hall, *A treatise on international law*, 8. ed. (Oxford, 1924), 553jj; Karl Strupp, *Theorie und Praxis des Völkerrechts* (Berlin, 1925), 160jj; Heyland, "Occupatio bellica", 154jj; Philipp Brugger, "Besetzung fremden Staatsgebiets", *Staatslexikon*, hrsg. von Hermann Sacher (Freiburg im Breisgau, 1926), I, lõik 845jj; Amos S. Hershey, *The essentials of international public law and organization* (New York, 1927), 612jj; Ernst Vanselow, *Völkerrecht: Einführung in die Praxis der Staaten* (Berlin, 1931), 236jj; Ernst Wolgast, *Völkerrecht* (Berlin, 1934), 949jj; Josef Laurenz Kunz, *Kriegsrecht und Neutralitätsrecht* (Wien, 1935), 75jj; George Grafton Wilson, *Handbook of international law*, 3. ed. (1939), 297jj.

²¹ Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik, 1933–1938* (Frankfurt am Main, 1968), 1jj, 445jj; Klaus Hildebrand, "Hitlers "Programm" und seine Realisierung, 1939–1942" *Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches*, hrsg. von Manfred Funke (Düsseldorf, 1978), 63jj; Andreas Hillgruber, "Der Hitler-Stalin-Pakt und die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges – Situationsanalyse und Machtkalkül der beiden Pakt-Partner", *Historische Zeitschrift*, 230 (1980), 339jj, 345 ja passim.

ei põhinenud mitte üksnes kinnisideel, et saksa rahvale ei piisa eksistent-siks talle kasutada olevast eluruumist, vaid selle eelduseks oli ka usk põh-jarassi paremusse, mis vastavalt sellele võttis endale õiguse vallutada ja alistada alaväärtuslikeks peetavaid maid ja rahvaid. Sellest tuntud sotsiaaldarvinistlikust ideoloogiast tuleb eristada teist võitluseesmärki, nn judebolševismi hävitamist. Hitler ise rääkis sel puhul “saatuse näpunäi- test”, et just seal, kus leiduks piisavalt maad saksa talupoja jaoks, oli esile kerkinud vene bolševism, mis Hitleri jaoks oli samatähenduslik “juutluse katsega [...] haarata enda kätte maailmavalitsemine”. Kolmanda, tähtsu- selt võrdväärse eesmärgina ei kaotanud Hitler aga kunagi silmist Saksamaa seisundit maailmas. Hitleri tekstides avaneb meile varjamatu impe- rialism, mis peab enne 1914. aastat kehtinud riigipiire täiesti juhuslikeks ja ebapiisavaks ning Saksamaa anneksioone nii Läänes kui Idas iseene- sestmõistetavaiks. Hitler ei häbenenud võrrelda Saksa riigi väikest pind- ala suurte koloniaalriikide Inglismaa ja Prantsusmaa poolt valitsetavate aladega, Venemaa, Hiina ja Ameerika Ühendriikidega. Lõputult on Hit- leri kirjutistes juttu mõõgast ja võitlusest ja nõrgukesest Saksa poliitikast, mis olevatki viinud 1918. aasta lüüasaamisele.²²

On põhjust arvata, et vastukaja neile kolmele sõjalisele eesmärgile oli juba Saksamaal, iseäranis aga okupeeritud maades väga erinev. Kahtlane, kas ebakonkreetne ja fantastiline plaan täita Venemaa avarused saksa asunikega, keda ju polnud olemaski, oleks suutnud sakslasi motiveerida Teise maailmasõja jõupingutusteks. Palju tugevamaks motivatsiooniks oli kindlasti püüd revideerida Versailles’ rahulepingut ja lausa instinktiivne vajadus saada kaotuse eest revanši. Viimasega seondus soov, et Saksamaa saavutaks maailmas suurvõimu staatuse, millele tal arvati õigus olevat. Vähemalt sama suurt toetust leidis Saksamaal ka võitlus kommunismi vastu. Sest kommunismi ei vihanud ja ei kartnud mitte ainult natsionaal- sotsialistid ja marurahvuslikud ringkonnad, vaid ka natside vastased, ülikonservatiivsed monarhistid, kirik ja juba ammu vaikima sunnitud demokraadid. Laialtlevinud bolševismivastasusega oli aga tihti seotud kas latentne või ka avalik ja agressiivne antisemitism – eriti tugevakujuline ja haiglane Hitleri enda ja seega ka natsionaalsotsialistide juhtkonna puhul, ilmselt aga üsna sage ka inimeste hulgas, kes nii diktaatorist kui tema ideoloogiast sisemiselt eemale hoidsid.²³ Võib arvata, et laim, nagu oleksid

²² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Bd. 1–2 (München, 1925–1927), Bd. 2 (Marburg-Lahn, 1933), 726jj, 742jj, 750jj.

²³ Erika Weinzierl, “Moderner Antisemitismus von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus”, *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*, hrsg. von Elke-

kõik juudid kommunistid, tegi kõikjal okupeeritud Euroopas nende tagakiusamise ja viimaks lõpplahenduse lihtsamaks. Niisiis oli nimelt võitlus kommunismi vastu – just see kolmest siinkohal eristatud sõjaeesmärgist, mis võis arvestada elanikkonna suurima toetusega – Hitleri segases kujutlusmaailmas lahutamatu seotud hävituspoliitikaga juutide vastu. Vaevalt oli tegu juhusega, et esimesed massilised juutide hukkamised toimusid vahetult pärast Saksamaa sissetungi Venemaa võimupiirkonda ja lõplik otsus nn lõpplahenduseks võeti praeguste uurimistulemuste kohaselt suure tõenäosusega vastu nimelt neil 1941. aasta detsembripäevil, mil nurjus Saksa rünnak Moskvale.²⁴ Tol hetkel ei teadnud enam mitte keegi, kuidas oleks võimalik võita sõda Nõukogude Liidu vastu. Vastukaaluks pöördus Hitleri hävitustahe tema võimupiirkonnas elavate juutide vastu.

* * *

Saksa okupatsioonirežiimi organisatsioonilistel struktuuridel Teises maailmasõjas oli vaid minimaalne sarnasus mudeliga, millel põhines Haagi konventsioon.²⁵ Viimane lähtus sellest, et vallutatud maa riigiasutused töötavad okupatsioonivõimu all edasi, kuivõrd sõjalised põhjused ei nõua muudatusi. Teisiti ei osanud Haagi kongressil ka keegi okupatsioonivõimu korraldust ette kujutada, sest seda pidi kohapeal esindama vaid sõjavägi, mille käsutuses oli tavaliselt vähe personali haldusülesannete täitmiseks. Pärast Esimese maailmasõja kogemust ja arvestades Hitleri mõõdutundetu sõjalisi eesmärke ei kõhelnud Saksamaa ilmselt kohe algusest peale rakendamast okupeeritud maid Saksa sõjamajanduse teenistusse. Seda oli aga tsiviilhalduse korras kergem organiseerida kui sõjaväelaste abil, kelle halduskogemused olid vähesed või puudusid sootuks. Lisaks sellele võttis pärast Hitleri ja *Wehrmacht*'i ülemjuhatus (see oli endine Sõjaminis-

Vera Kotowski, Julius H. Schoeps, Hiltrud Wallenborn, (Darmstadt, 2001), II, 379jj, 483jj.

²⁴ Christian Gerlach, “Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden”, Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord* (Hamburg, 1998), 85jj, 117jj, kriitiliste vastuväidete kohta vt 264jj. Teised autorid lähtuvad sellest, et taoline otsus langetati juba 1941. aasta oktoobris: Philippe Burrin, *Hitler und die Juden: die Entscheidung für den Völkermord* (Frankfurt am Main, 1993), 133jj. Teadusliku poleemika kohta vt artikleid kogumikust: *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik, 1939–1945: neue Forschungen und Kontroversen*, hrsg. von Ulrich Herbert (Frankfurt am Main, 1998).

²⁵ Raphael Lemkin, *Axis rule in occupied Europe* (Washington DC., 1944); Bernhard Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 5:1–2. Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen, 1939–1941* (Stuttgart, 1988–1999).

teerium, mis alates 1938. aastast allutati otse Hitlerile) esimesi võite maad nii kindel usk võitu, et paljas sõjaväevalitsus näis mõttetuna ja asuti kohe sisse seadma Saksa tsiviilokupatsioonivalitsust. Sealjuures olid Hitleri võimuinstrumendiks nn riigikomissarid (*Reichskommissar*). Need olid otse Hitlerile alluvad volinikud, kes seati ametisse Norras, Madalmaades, Ukrainas ja nn *Ostland*'is, mis hõlmas kolme Balti riiki ja osa Valgeveenest. Tsiviilhaldusele allus ka Poola kindralkubermang, mida peeti Saksa riigi kõrvalterritooriumiks – kogu sealne õiguskord kuulutati kehtetuks ja elanikkonnale valgus kaela aina uute Saksa määruste uputus. Saksa sõjaväevalitsus eksisteeris ainult Põhja-Prantsusmaal, Belgias, Jugoslaavias ja Kreekas. Erijuhtumit kujutas endast 1943. aasta suveni Taani, kus lubati säilitada oma valitsus, mis allus ainult Saksa riigivolinikule.²⁶ Ei tohi ka unustada, et hulk väiksemaid territooriume oli juba enne annekteeritud või anneksiooni ettevalmistamiseks Saksa administratsioonile allutatud. Idas kuulusid selliste hulka Lääne-Poola aladel moodustatud *Warthegau* ja Bialystoki piirkond, läänes Eupen-Malmedy, Alsace-Lorraine ja Luxemburg, lõunas Alam-Steiermark ja Lõuna-Kärnten-Krain.

Muidugi ei saanud Saksa okupatsioonirežiim kusagil hakkama kohalike ametnike koostööst.²⁷ Sõjalise administratsiooniga piirkondades oli see algusest peale selge. Aga ka riigikomissariaatide valitsemine toetus enesestmõistetavalt kohalikele ametnikele, seda isegi Ukrainas ja Poola kindralkubermangus, kuigi seal ainult omavalitsustasandil. Territooriumite vahel, mis allusid Saksa juhtkonnaga tsiviiladministratsioonile, ja nende vahel, mis allusid sõjaväevõimule, oli siiski üks oluline erinevus. Seal, kus viidi sisse Saksa tsiviilhaldus eesotsas riigikomissariga, niisiis riigikomissariaatides ja Poola kindralkubermangus, oli turvalisuse ja korra säilitamine Saksa politsei ülesandeks, mis oli juba ammu koos SS-iga Himmlerile allutatud. Kõigis riigikomissariaatides ja Poola kindralkubermangus olid ametisse pandud “kõrgemad SS-i ja politseijuhid”. Kus aga okupatsioonivõimu teostas armee, rakendas ta oma välipolitseid, nii et siin ei saanud Himmleri SS-i aparaat kohe kanda kinnitada ja pidi, nagu

²⁶ Vt selle kohta: Kroener, Müller, Umbreit, *Das Deutsche Reich*, Bd. 5:1, 12jj, Bd. 5:2, 4jj. Ulatuslikku, põhjalike seletustega dokumentide kogumikku kujutab endast: *Europa unterm Hakenkreuz: die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus, 1938–1945*, Bd. 3–7 (Berlin, 1990–1992). Vanemast kirjandusest väärib nimetamist: Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland, 1941–1945* (Düsseldorf, 1958).

²⁷ “Koostöö” mõistele on arvestades Teist maailmasõda püütud läheneda differentseerivalt. Seda näitab juba järgnev süstematiseerimiskatse: Werner Rings, *Kollaboration und Widerstand: Europa im Krieg, 1939–1945* (Zürich, 1979), 101jj; Hans Umbreiti, Czesław Madajczyk ja Werner Röhr artikleid kogumikus *Okkupation und Kollaboration, 1938–1945*, hrsg. von Werner Röhr (Berlin, Heidelberg, 1994), 33jj, 45jj, 59jj.

näiteks Põhja-Prantsusmaal, kasutama Prantsuse politsei abi.²⁸ Ent igal pool tähendas okupatsioonirežiim majanduse ja, kui vähegi võimalik, ka tööjõupotentsiaali jäägitut kasutamist. *Ostland*'is toimus see *Wirtschaftsstab Ost* vahendusel, Prantsusmaal *Wehrmacht*'i ülemjuhatusel alluvana nn Saksa Majandusküsimuste Vahterühmitusele (Deutsche Waffenstillstandskommission für Wirtschaft) abil, peale selle ka tööjõu rakendamise ülemvoliniku (*Generalbevollmächtigte für den Arbeitskräfteinsatz*), relva- ja sõjatööstuse riigiministri jt vahendusel.²⁹

Isegi kui arvestada sõjamajanduse vajadusi ja tõlgendada Saksamaa huvides avaralt Haagi konventsiooni, ei vastanud Saksa okupatsioonirežiimi organisatsioonilised struktuurid mitte mingil juhul rahvusvahelisele õigusele. Lubamatud olid faktilised anneksioonid enne rahu sõlmimist. Lubamatud olid juba enne alanud küüditamised ja rahvastiku ümberasustamised. Lubamatu oli Saksa siseriikliku politseivõimutäiuse laiendamine riigikomissaridele allutatud okupeeritud aladele. Nende abinõude tulemuseks oli allutatud maade seaduste eiramine ja Saksa totalitaarse süsteemi laienemine kogu Euroopale. Ka juhul, kui Haagi konventsiooni ebapiisavaks peeti, arvestades peaaegu tervet Euroopat hõlmava sõja ulatust, oleks võidud abiks võtta preambula kriteeriumid: “tsiviliseeritud rahvaste vahel maksivad tavad”, “humanitaarsed seadused” ja “avalik õigustunne”. Ka siis, kui asi ei oleks jõudnud juutide massimõrvani, oleks Saksa okupatsioonirežiim eksinud rahvusvahelise õiguse normide vastu, sest ta asus juba enne rahu sõlmimist ellu viima oma – väljapoole sõjategevust jäävaid – sõjaeesmärke.³⁰

²⁸ Tegelikult rakendati ka *Ostland*'is kohalikke politseiasutusi. Kuid siin oli tegemist *ad hoc* lahendustega, nii erines näiteks politseikorraldus Eestimaa kindralkomissariaadis oluliselt politseikorraldusest Läti kindralkomissariaadis. Toimetuse märkus.

²⁹ Vt: Dietrich Eichholtz, “Wirtschaftskollaboration und “Ostgesellschaften” in NS-besetzten Ländern”, *Okkupation und Kollaboration, 1938–1945*, hrsg. von Werner Röhr (Berlin, Heidelberg, 1994), 433jj, nagu ka teisi selle kogumiku artikleid; Kroener, Müller, Umbreit, *Kriegsverwaltung*, Bd. 5:1, 210jj, Bd. 5:2, 124jj.

³⁰ See käib ka Baltimaade kohta, vrdl: Seppo Myllyniemi, *Die Neuordnung der baltischen Länder, 1941–1944: zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik* (Helsinki, 1973). Ka Teise maailmasõja ajal üritasid Saksa rahvusvahelise õiguse spetsialistid oma valitsuse poliitikat (ja seekord juba palju radikaalsemat) õigustada, vt nt: Axel von Freytag-Loringhoven, *Völkerrechtliche Neubildungen im Kriege* (Hamburg, 1941); Hans Spanner, *Fragen der Verwaltung besetzter Gebiete*, Archiv für öffentliches Recht, Neue Folge 34 (1944), 96jj.

* * *

Enamasti oli okupeeritud maade elanikkonna esindajate koostööl Saksa okupatsioonivõimuga Haagi konventsiooni raames ettenähtud kooperatsiooni iseloom. Selle koostöö tingimused olid sageli vägagi rasked. Hoolimata pidevatest ja aina kasvavatest Saksa nõudmistest okupeeritud territooriumite majandusele, tuli tagada ka nende endi varustus ja infrastruktuuri säilitamine. See oli võimalik vaid võõrvõimuga püsivas kontaktis olles. Selle võimu reeglitega püüti kohaneda, et ära hoida halvemat. Küllap mõned ei tahtnudki märgata, et koos okupatsioonirežiimiga oli hakanud valitsema meelevaldne võim.

Loomulikult ei võinud okupeeritud alade kollaborandid Saksamaa sõjaliste eesmärkide toetajaskonna tähenduses tunda huvi Hitleri eluruu-mpoliitika või Saksamaa maailmavalitsusplaanide vastu ega ka tegutseda nende nimel. Need eesmärgid võinuks kasu tuua vaid Saksamaale. Seevastu võitlust “bolševismi” vastu oskas Saksa propaganda edukalt kujutada rahvusvahelise, Euroopa tsivilisatsiooni huve teeniva võitlusena. SS-leegionäride värbamine okupeeritud Põhja- ja Lääne-Euroopa maades rajanes eranditult sellel aspektil.³¹ Siin peitub üks kollaboratsiooni juurtest. Siinjuures tuleb muidugi arvestada ka seda, et juba enne sõda olid fašistlikud liikumised leidnud paljudes Euroopa maades poolehoidjaid ja saavutanud poliitilist mõju. Asja juurde kuulusid autoritaarne arusaam riigist, juhprintsipi, marurahvuslik ideoloogia ja ühiskonna militariseerimine erakondlike armeede ning paramilitaarsete noorteorganisatsioonide kaudu.³² Seega eksisteeris ka ideoloogiliselt motiveeritud kollaboratsioon, kuigi väga erinevas ulatuses. Enamikus vallutatud maadest moodustasid taolised fašistliku riigi- ja ühiskonnakontseptsiooni pooldajad ainult marginaalseid rühmitusi, kaalukaks erandiks oli vaid Prantsusmaa, kus juba enne sõda kujunes samalaadne konfrontatsioon sotsialistliku ja natsionalistliku poliitika pooldajate vahel nagu Weimari Vabariigis.³³

Kollaboratsiooni teiseks allikaks oli Euroopas levinud antisemitism, mis ei olnud omane mitte ainult väikekodanlikule keskkonnale, vaid millel oli oma koht ka kõrgintellektuaalide seas. Agressiivsed antisemiidid –

³¹ Bernd Wegner, *Hitlers politische Soldaten: die Waffen-SS, 1933–1945*, 4. Aufl. (Paderborn, 1990), 291j, 310j.

³² Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*.

³³ Vt selle kohta artikleid kogumikust: *Kollaboration in Frankreich: Politik, Wirtschaft und Kultur während der nationalsozialistischen Besatzung, 1940–1944*, hrsg. von Gerhard Hirschfeld und Patrick Marsch (Frankfurt am Main, 1991). Euroopa väljapaistvatest isikutest kollaborantide lühibiograafiad pakub Franz W. Seidler, *Die Kollaboration, 1939–1945* (München, 1995).

nagu seda Prantsusmaal oli näiteks seal üsna tuntud luuletaja Céline – nägid Hitleris Euroopa sündinud juhti.³⁴ Sissetungi eel Nõukogude Liitu ootas ja soovis Saksamaa natsionaalsotsialistlik juhtkond, et kohalik elanikkond asuks kohe sakslaste ilmudes ise ja spontaanselt ulatuslike pogrommidega kätte maksma juutidest “bolševikele”. See lootus küll ei täitunud, aga Hitleri režiimi levimine aktiveeris fašistlikke ja antisemiitlikke jõudusid erinevates Euroopa maades. On küsitav, kas sakslased, kelle enamik püüdis juutide kasvavat tagakiusamist kas mõtteist tõrjuda või selles kõrvalist asja näha, teadvustasid endale, mida arvati nende riigist välismaal: nimelt, et see on maa, kus vihkamisele juutide vastu on antud seaduse jõud.

Moraali perspektiivist vaadatuna näib vahe tegemine koostöö ja kollaboratsiooni vahel vastuvõetamatuna. Moraali aspektist on lihtne kuulutada igasugune Saksa võimuaparaadi toetamine taunitavaks, sest see ei järginud ju ainult “normaalseid” poliitilisi, vaid ka kuritegeliku olemusega eesmärke. Moraalinõuded on ajatult kehtivad. Igapähele näib, et tal on õigus neile apelleerida, ka järeltulevate põlvkondade esindajatele, kes ise ei pea vastu võtma moraalset otsuseid natsionaalsotsialistliku režiimi tingimustes. Moraalne hinnang Saksa ajaloo selle etapi kohta on üheselt langetatud ning see teeb igast sakslasest, kes ei avaldanud varjatud vastupanu, ei protesteerinud, ei saboteerinud ega deserteerunud, automaatselt kaassüüdlase. Selle mõttekäigu õigsuses on veendunud suur osa Saksamaa avalikkusest. Nii peaks siis eriti veel okupeeritud maades iga “koopereerujat” moraalselt hukka mõistma. Põhimõtteliselt samamoodi tuleks lähtuvalt sellest seisukohast hinnata ka igasugust koostööd nõukogude korruga.

Ajaloolased ja juristid peaksid siiski endalt küsima, kas mõistes õigustatult hukka Hitleri režiimi, ei ignoreerita situatsiooni, milles kaasaegsed oma otsused langetama pidid. Sest nemad puutusid igapäevases elus pigem kokku normiriigi seadusliku küljega kui meetmeriigi seadusetu vägivallaga, mida ei olnud mitte ilma põhjusega usaldatud teatud kindlate ametikandjate ja organisatsioonide kätte. Saksa okupatsioonirežiimi osas tuleks niisiis kontrollida, kas ja mil määral võiks Ernst Fraenkeli tees kahekordsest riigist aidata paremini mõista koostööd okupatsioonivõimuga ja anda sellele tollaste tegutsemistingimuste taustal kohasemat hinnangut. Küll toonitas Fraenkel ka ise, et Kolmanda Riigi normiriik eksisteeris alati poliitilise otstarbekuse tingimusel, st meetmeriik võis seda

³⁴ Colin Nettelbeck, “Céline”, *Kollaboration in Frankreich: Politik, Wirtschaft und Kultur während der nationalsozialistischen Besatzung, 1940–1944*, hrsg. von Gerhard Hirschfeld und Patrick Marsch (Frankfurt am Main, 1991), 198jj.

igal ajal piirata. Ent see ei sea kahtluse alla vahetegemise meetodilist tähtsust.³⁵ Ja selline vahetegemine võib osutuda oluliseks, et mõista Saksa okupatsioonirežiimi olemust. Sest esmajoones võis okupatsioon, nagu öeldud, toetuda rahvusvahelise õiguse teatud normidele, mille järgi kuuletumine okupatsioonivõimule ei olnud mitte ainult terve mõistuse käsk, vaid ka käitumisviis, mida tuli pidada õiguspäraseks.

* * *

Situatsioon Balti riikides pärast Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule 22. juunil 1941 erines aga olulisel määral kõigist teistest Saksa okupatsioonialadest. Pärast Eesti, Läti ja Leedu hõivamist Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal, mis kahtlemata oli vastuolus rahvusvahelise õigusega, oli nii eksiilis kui ka Baltimaades pöranda all tekkinud organisatsioonid, mis võitlesid poliitilise vabaduse taastamise eest ja asusid hiljemalt Saksa armee sissetungi ajal tegutsema partisanirühmadena. Mitteteadlikena Molotovi-Ribbentropi pakti salajasest lisaprotokollist ja Hitleri tõelistest sõjalistest eesmärkidest ootasid Baltimaade rahvad Saksa poliitikalt oma riikliku sõltumatuse taastamist.³⁶ Nad olid sunnitud tunnistama, et selle võis kindlustada ainult Saksamaa võit Nõukogude Liidu üle. Saksamaa sõda toetades järgis Baltimaade elanikkond niisiis omaenda sõjalisi eesmäärke. Selles osas ei saa kollaboratsioonist juttugi olla.

Sama kehtib ka Baltikumi metsavendade esmase poliitilise eesmärgi kohta: kommunistlike kollaborantide või nendeks peetavate isikute karistamine. Nende aktsioonide eest kannavad kindlasti osalist vastutust sakslaste sissetungile eelnenud nõukogudepoolne "klassivaenlaste" likvideerimine ja küüditamine.³⁷ Ent see ei muuda tõsiasja, et metsavendade meetodid sarnanesid sageli kommunistide omadele või ületasid neid koguni julmuse poolest. Euroopa mandrit haaranud maailmavaadete võitluse käigus oli ka Baltimaades tekkinud potentsiaal totalitaarseid meetodeid kasutava fašismi tekkeks. Selle esindajate käitumine "bolševismi" poolehoidjate suhtes vastas küll Saksamaa soovidele ja eesmärkidele, nii

³⁵ Fraenkel, *The dual state*, 120jj.

³⁶ Knut Stang, *Kollaboration und Massenmord: die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden* (Frankfurt am Main, 1996), 49jj; Karen Ehrlich Friedmann, *German-Lithuanian collaboration in the final solution, 1941-1944* (New York, 1996), 146jj; Alvin Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiens: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland, 1941-1944* (Stockholm, 1992), 20jj, 29jj.

³⁷ Friedmann, *German-Lithuanian collaboration*, 124, 132; Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiens*, 31 ja passim.

et teatud aja vältel olid poliitilised huvid paralleelsed. Kuid need huvid ei võinud ilmiski täielikult kattuda; üks ole ju äärmuslik natsionalism kõigi fašistlike ideoloogiate tuumaks. Nende nõukogude korra vastaste jaoks oli lõpuks alati kõige tähtsamaks nende oma kodumaa, mitte Saksa riigi võimsus. Seetõttu oli nõukogude funktsionäride ja kommunistide poolehoidjate hävitamise puhul peamiselt tegemist kohalike rühmituste omaalgatuslike abinõudega. Kollaboratsiooniga polnud sel kuigi palju või mitte midagi pistmist. Kollaboratsiooni mõistet ei kasutata siin selleks, et leida millelegi vabandust, ega ka selleks, et lisada süüdistusele kriminaalses teos veel rahvusliku reetmise kuriteokoosseis. Oluliseks on siin põhjuslikud seosed, mis esmajoones tuleb välja selgitada Baltimaades endis.

Teisiti oli asi juutide tagakiusamisega Balti riikides pärast 22. juunit 1941. Tuleb märkida, et ka sellel oli kohaliku eripäraga taust: antisemitism kui Euroopa päruskoorem; nõukogude okupatsioonivõimu osaliselt juute soosiv poliitika alates 1940. aastast, millel olid negatiivsed mõjud mittejuudi elanikkonnale; mõnede juudi rahvusest nõukogude funktsionäride tekitatud mulje, nagu oleks kogu vihatud "bolševism" üleüldse juutide leiutis. Kõigil nimetatud faktoreil oli kindlasti oma osa selles, et juute kahtlustati üldiselt koostöös kommunistiga.³⁸ Kuid juutide süstemaatiliselt organiseeritud mõrvamine algas täpselt ühel ajal Saksa sissetungiga Leetu. Kollaboratsiooniprobleematika seisukohalt on tähtis eelkõige küsimus, kuidas ja miks õnnestus kurikuulsal hävitusrühmal *Einsatzgruppe A* leida nii kiiresti kohalikke abilisi massihukkamiste läbiviimiseks.³⁹ Erinevatest Euroopa maadest on teada, et samaaegselt *Wehrmacht*'i sissetungiga toimusid seal juudivastased meelevaldused ja pogrommid, milles määravalt osales kohalik elanikkond.⁴⁰ On teada, mis toimus Kaunases, juba mõnda aastat käib arutelu Ida-Poolas asuvas Jedwabnes toimunud pogrommi üle.⁴¹ Ka Prantsusmaal ei läinud kaua, kuni prantsuse anti-

³⁸ Põhjalikult selle kohta: Friedmann, *German-Lithuanian collaboration*, 81j.

³⁹ Hans-Heinrich Wilhelm, "Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42", Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges* (Stuttgart, 1981), 281j.

⁴⁰ Max Kaufmann, *Churbn Lettland: die Vernichtung der Juden Lettlands* (München, 1947), 45j, 50j; Friedmann, *German-Lithuanian collaboration*, 178j; Stang, *Kollaboration und Massenmord*, 73j, 76j; Paul Gerhard Aring, "Wenn dich deine Kinder fragen ...". *Impressionen zur Geschichte und Gegenwart jüdischen Lebens in Litauen*, Galut Nordost. Zeitschrift für jüdisch-baltische Kultur und Geschichte, Sonderheft 3 (Köln, 1998), 28, 38, 44 ja passim, sisaldab mälestusi erinevatest Leedu paikadest.

⁴¹ Vt ka Klaus-Peter Friedrich, "Kollaboration und Antisemitismus in Polen unter deutscher Besatzung, 1939-1944/45: zu verdrängten Aspekten eines schwierigen deutsch-polnisch-jüdischen Verhältnisses", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 45 (1997), 818-834.

semiidid hakkasid organiseeritult osalema juudivastastes aktsioonides ja isegi pogrommides.⁴² Saksa suurvõimu kaitse all tundsid antisemiidid end piisavalt julgena, et oma vihkamist vabalt välja elada. Latentses juudivastases agressiivsuses, mida korraldatud ühiskonnas suudeti vaos hoida, peitub kindlasti üks kollaboratsiooni põhjuseid.

Otsustav samm mõtetest tegudeni võis aga järgneda alles siis, kui okupatsioonivõim, st rahvusvahelise õiguse mõistes riigivõim, andis korralduse nende inimeste tapmiseks. Mis seni oli olnud kuritegu, kuulutati nüüd seaduseks ja viidi ellu. Igasuguse sotsiaaleetika elementaarseima reegli, nimelt tapmiskeelu sellist tühistamist aktsepteerisid nii sakslastest kui mittedakslastest kuritegude toimepanijad. Aga samal ajal, kui sakslased võisid hellitada petlikku kujutlust, et nad sellega järgivad vaid üht "kõrvalvoorustest", nimelt täidavad kohusetundlikult käsku, võib arvata, et Balti kollaborant otsustas talle pakutud jubeda ülesande kasuks põhimõtteliselt vabatahtlikult. Küsimus, kuidas võisid inimesed teha midagi sellist, mida nad senini kindlasti olid põlanud kuritööks, kerkib kollaborantide suhtes niisiis iseäranis äärmuslikul viisil. Sellele küsimusele võib leiduda ainult üks vastus: nad tapsid inimesi, sest uus riigivõim oli selle seadustanud. 20. sajandi kodanike silmis oli riik ilmselgelt see, kes langes otsuseid õiguse ja ühtlasi ka moraali üle.

* * *

Nõnda tuleks selliste arutluste viimase sammuna mõtiskleda selle üle, kuidas kujunes olukord, kus riigile hakati omistama kõrgeimat moraalset otsustusõigust. Ma usun, et enam-vähem piisav seletus on võimalik vaid siis, kui me arvestame palju põhimõttelisemaid faktoreid ja suundume oma mõtteis veel kaugemale minevikku, kui see on antud teema puhul üldjuhul tavaks. Küsimus on selles, milliseid jooni, omadusi ja pädevusi riigivõimule tol ajastul omistati. Ajajärk, mil sai võimalikuks Kolmanda Riigi tekkimine, algas valgustusajastuga, ja selle eelduseks oli omakorda varauusaegse riigi tekkimine. Nüüd asendati "õiguse õigus" "riigi õigusega", nagu Hasso Hofmann on formuleerinud.⁴³ Teisiti öeldes, ülemine-

⁴² David Pryce-Jones, "Paris unter der deutschen Besatzung", *Kollaboration in Frankreich: Politik, Wirtschaft und Kultur während der nationalsozialistischen Besatzung, 1940–1944*, hrsg. von Gerhard Hirschfeld und Patrick Marsch (Frankfurt am Main, 1991), 23jj, 29, 32jj.

⁴³ Hasso Hofmann, "Das Recht des Rechts und das Recht der Herrschaft", *Die Begründung des Rechts als historisches Problem*, hrsg. von Dietmar Willoweit, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 45 (München, 2000), 247jj.

kul hiliskeskajalt varauusajale tõrjuti keskaegse maailma traditsioonilised õigustavad tasapisi välja riigi sätestatud õiguse poolt.

Uue õiguse iseloom ei olnud aga suvaline, vaid kantud üldise hüve poliitilisest juhtmõttest. Mida selle all mõista tuli, said kaasaegsed alates 13. sajandist, kui algas Aristotelese retseptioon, teada selle kreeka filosoofi teosest *Poliitika* (*Politeia*). Selle järgi on riigi ülesandeks kodanike majandusliku eksistentsi kindlustamine ja nende kasvatamine kombelise täiuslikkuse suunas. Niisiis kuulus alates riikide tekkimisest keskajal kuni valgustuse lõpliku väljakujunemiseni liberaalse mõtteviisi juurde arusaam riigi pädevusest oma kodanike moraali osas.⁴⁴ See pädevus oli aga pikka aega sisuliselt määratletud ja seotud kristliku traditsiooni ja veel 18. sajandilgi ratsionaalse loomuõigusega. Alles 19. sajandi liberalism vabastas kodaniku ettekujutusest, et riik peab hoolitsema “heade kommete” (*gute Policey*) eest, ja andis talle õiguse ise valida ja realiseerida oma elueesmärke.⁴⁵

Aga kas riik lakkas seeläbi tõepoolest otsustamast hea ja kurja üle ühiskonnas? Juba 19. sajandi intensiivsed püüdlused reformida karistusõigust tekitavad selles osas kahtlusi. Seda, mis on õigusvastane ja karistatav, otsustab riik. Ühtlasi määrab riik kindlaks, mis on moraalselt iseäranis taunitav, samas kui mittekarietatav käitumine võib aeg-ajalt olla ka seadusvastane ega pruugi vastata rangetele eetilistele kriteeriumitele. Ent väljaspool riiklike karistusähvardustega kontrollitavat tegevusruumi tunneb kodanik end põhimõtteliselt vabana. Tänapäevaste näidete varal nagu seksuaalmoraal või käitumine keskkonna suhteks oleks võimalik demonstreerida, et nii riiklike karistusähvarduste tühistamine kui tugevdamine mõjutab inimeste tegutsemist. Riigi poliitilises õiguses määrata seadusandluse teel kindlaks hädavajalik moraalne miinimum ei kahelnud igatahes kuni 20. sajandi keskpaigani praktiliselt mitte keegi. Nii autokraatsete kui demokraatlike Euroopa riikide kodanikud olid harjunud ülematele kuuletuma ja mitte ainult lihtsad inimesed, vaid ka akadeemilise hariduse saanud elased rohkete seaduste abil korraldatud ühiskonnas veendumuses, et valitsus teab paremini, mis on õige ja mis on vale. Vasttekinud totalitaarsetes riikides läks tarvis erakordset moraalset jõudu selleks, et loobuda andmast riigivõimule seda tunnustust, millega inime-

⁴⁴ Kokkuvõtlikult Hans Maier, *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*, 2. Aufl. (München, 1980); Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland* (München, 1988), I, 80jj; Dietmar Willoweit, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, 4. Aufl. (München, 2001), 95jj, 166jj, sisaldab edasiseid viiteid.

⁴⁵ Peter Preu, *Polizeibegriff und Staatszwecklehre* (Göttingen, 1983), 224jj.

sed olid ammustest aegadest harjunud, ning tunnistada see võim kuritegelikuks.

Ühe õigusajaloolase käesolevat katset mineviku arusaamatuid sündmusi siiski mõista, ei tohiks tõlgendada katsena õigustada kuritegusid ja leida vabandusi nende toimepanijaile. Kes tunneb fakte, sellele taolist mõtet pähe ei tulegi. Aga teiselt poolt tuleb hoiatada selle eest, et väljakujunenud arusaama elementaarsete inimõiguste puutumastusest, mis on alates 1945. aastast olnud meie sotsiaaleetika keskmeks, ei seataks mõõdupuuks möödunud põlvkondadele. Nemad olid oma ajastu haritlaste abil omandanud teise väärtussüsteemi: see rõhutas rahvuse prioriteeti, eemalhoidmist kõigest “võõrrahvuslikust” ja “rassiliselt” enda hulka mittekuuluvaiks peetavaist inimestest, sõja kui poliitilise vahendi hädavajalikkust. Selle eest, et meie oleme teisiti mõtlema õppinud, võlgname me tänu just tolle ajastu rohketele ohvritele.

LISA

KONVENTSIOON RAHVUSVAHELISTE
KONFLIKTIDE RAHULIKUKS LAHENDAMISEKS.
HAAGIS, 18. OKTOOBRI 1907

Osa III. Sõjaväelisest võimust vaenulise riigi territooriumil

- Art. 42.

Territoorium loetakse okupeerituks, kui ta tegelikult on vaenulise sõjaväe võimuses.

Okupatsioon käib ainult selle territooriumi kohta, kus see võim asub ja ennast maksma suudab panna.

- Art. 43.

Kui seaduslik võim on tegelikult okupeerija peale üle läinud, võtab see kõik tema kasutada olevad abinõud tarvitusele, et jalule seada ja kindlustada, niipalju kui see võimalik, avalikku korda ja elu, kinni pidades maal maksmas olevatest seadustest niivõrra, kui selleks mitte ülesaatuid takistusi ei ole.

- Art. 44.

Sõdijal on keelatud sundida okupeeritud territooriumi elanikke andma teateid teise sõdija sõjaväe või tema kaitseabinõude kohta.

- Art. 45.

On keelatud sundida okupeeritud territooriumi elanikke vannet andma vaenulisele võimule.

- Art. 46.

Perekonna au, isikute elu ja eravarandust, samuti usulisi veendumusi ja nende täitmist tuleb austada.

Eraomandust ei või mitte konfiskeerida.

- Art. 47.

Röövimine on kindlasti keelatud.

- Art. 48.

Kui okupeerija okupeeritud territooriumil riigi heaks maksusid peale paneb, peab ta seda tegema, niipalju kui võimalik, maksvusel olevate maksude võtmise ja maksustamise kohta käivate määruste kohaselt; ühes sellega tekib temale kohustus kanda okupeeritud territooriumi valitsemise kulusid, niivõrd kui seaduslik valitsus selleks kohustatud oli.

- Art. 49.

Kui, peale maksude, mis eelkäivas artiklis ette nähtud, okupeerija teisi rahalisi maksusid okupeeritud territooriumis peale paneb, siis tohib see olla ainult selle territooriumi sõjaväe või valitsemise tarvete jaoks.

- Art. 50.

Mingit kogukondlikku karistust, rahas või muidu, ei või elanikkudele peale panna üksikute isikute toimingute eest, millede eest kogukonda vastutavaks pidada ei saa.

- Art. 51.

Kontributsiooni võib võtta ainult kirjaliku käsu põhjal ja väejuhataja vastutusel.

Kontributsiooni võtmine peab sündima, niipalju kui võimalik, jões olevate maksuvõtmise ja maksustamise määruste kohaselt.

Iga kontributsiooni eest antakse kviitung kontributsiooni maksjale.

- Art. 52.

Ainete rekvireerimisi ja teeneid võib nõuda valdadelt ja elanikkudelt ainult okupatsiooni väe tarvete jaoks. Nemad peavad vastama maa pro-

duksioonile ja ei pea mitte sisaldama elanikkudele nende kodumaa vastu sihitud operatsioonidest osavõtu kohustust.

Neid rekvisitsioone ja teeneid võib nõuda ainult okupeeritud koha komandandi volitusel.

Ainete rekvireerimise eest tuleb, niipalju kui võimalik, rahast tasuda, vastasel korral antakse nende eest kviitungid, millede järele niipea kui võimalik makstakse.

- Art. 53.

Territooriumi okupeeriv sõjavägi võib ära võtta ainult sularaha, fondid ja sissenõutavad summad, mis riigi päralt, sõjariistade ladusid, veoabinõusid, tagavarade ladusid ja toiduaineid ja üldse kõik riigi säärase varanduse, mis sõjaoperatsioonidele kaasa aidata võib.

Kõiki abinõusid, mis maa peal, vees ja õhus, mis teadete edasiandmiseks ja isikute ja asjade edasitoimetamiseks määratud, välja arvatud mereõiguse läbi korraldatud juhtumised, samuti sõjariistade ladusid ja üldse igasugu sõjariistu, võib, isegi kui nad eraisikute päralt on, ära võtta, kuid rahutegemise juures peab nad tagasi antama ja kahjutasu korraldatama.

- Art. 54.

Merealuseid kaableid, mis okupeeritud territooriumi erapooletu territooriumiga ühendavad, võib ainult kõige tungivama tarviduse korral ära võtta või hävitada. Kuid rahutegemise juures peab nad samuti tagasi antama ja kahjutasu korraldatama.

- Art. 55.

Okupeerija riik võib ennast ainult avalikkude hoonete, metsade ja põllunduslikkude ettevõtete, mis riigi päralt ja okupeeritud territooriumil asuvad, valitsejateks ja kasutajateks lugeda. Tema peab nende varandusi alal hoidma ja neid kasutamise määruste järele valitsema.

- Art. 56.

Kogukondadele ja jumalateenistusele, heategevusele, õpetusele, kunstile ning teadusele määratud asutistega, ka kui nad riigi päralt, tuleb talitada kui eraisikute varandusega.

Igasugune seesuguste asutiste, ajalooliste mälestusmärkide või kunsti- ja teaduslikkude teoste äravõtmine või tahteline rikkumine või alandamine on keelatud ja karistatav.

ABSTRACT: *The occupation law and collaboration*

This article addresses the issues related to the morality and legality of collaboration with occupying regimes in twentieth-century Europe. It argues that the activities of both the occupying state and of those cooperating with it can only be assessed against the background of the international law valid at that particular time and the contemporary understanding of the functions and limits of state power. The article is a case study of Hitler's regime, whose military and political activities and aims are examined in the context of the Hague Convention (IV) on Laws and Customs of War on Land (1907). The article approaches the issue of collaboration using Ernst Fraenkel's thesis of the Third Reich as a "double state", which at one level exercises state power according to the law for legitimate aims such as domestic peace and economic prosperity, but at another level, behind the façade of legality, functions in an arbitrary manner and for ideologically-determined political aims (e.g. the purification of blood by the extermination of "inferior races" such as the Jews). The article suggests that, according to the Hague Convention, assistance to the occupying power in carrying out first-level policy, determined by military and economic needs, should be regarded as morally acceptable co-operation. The occupied population is morally culpable only if they assist the occupying power in achieving their ulterior political aims.

During the Second World War, everyone in Germany (except those belonging to the resistance groups) acknowledged the priority of the political agenda set personally by Hitler. When judging the morality of collaboration with Hitler's regime, it is important to note that he had three interconnected war aims. First, the acquisition of "living space" which presumed the supremacy of the "Nordic race"; second, the destruction of "Judeo-bolshevism"; and third, the improvement of the international standing of the German empire by territorial expansion.

The organization of the German occupation regime bore hardly any semblance to the model laid down by the Hague Convention. The initial success of their armed forces prompted Germans to skip the military government and introduce a civil government in occupied countries right away. Other violations of the Convention included the factual annexations and deportations before a peace treaty was concluded and the extension of the authority of German internal police to the occupied territories. The result of these measures was the expansion of German totalitarianism to all of Europe. Even if Germans had chosen not to commit the genocide

of the Jews, their occupation regime would have violated the stipulations of the international law since they started to realize their political aims before the conclusion of peace.

The cooperation of the occupied populations with the German regime usually did not exceed the boundaries of lawful cooperation as stipulated by the Hague Convention. Yet German propaganda successfully portrayed the struggle against “bolshevism” as an international struggle for the preservation of the European civilization. The recruitment of SS soldiers in occupied Northern and Western European countries was based on this propaganda. One should also take into account that the fascist ideologies had found many supporters already before the war. This was an additional ideological reason for collaboration. Yet another source of collaboration was the widespread anti-Semitism in Europe.

The situation in the Baltic States differed considerably from the other territories occupied by Germany. The Baltic nations expected liberation from the Soviet occupation that had started in June 1940 and they realized that this could be achieved only through the victory of Germany over the Soviet Union. The aim of the Baltic guerillas was to hunt down the communist collaborators, and this activity cannot be described as collaboration with the occupying power.

The persecution of the Jews after 22 June 1941 was an altogether different matter. Although this also was partly determined by specific local context, it is important to ask how and why the notorious *Einsatzgruppe A* managed to find assistance for mass executions from among the occupied populations so fast. One of the reasons for such collaboration was surely the latent anti-Semitism which was kept under control in an ordered society but was unleashed under the Nazi regime. An act that used to be a crime was declared lawful. While the Germans could entertain a reassuring idea that when annihilating the Jews they were only following orders and thus fulfilling their so-called “secondary virtue”, one may assume that the decision of the Baltic collaborators to execute their horrific task was in principle free. Therefore the question, how an individual can commit an act that he previously denounced as a crime, rises in their case particularly pertinently. There is only one answer to that: they killed people because the new sovereign power had legalized it. For twentieth-century citizens, it was the state that determined the boundaries of not only legality but also of morality.

From the point of view of morality, it is easy to declare any cooperation with the German state as reprehensible, because it did not pursue

only “normal” political but also criminal aims. But on the other hand, we should not judge previous generations by the post-1945 social-ethical standards which are built around the concept of the inviolability of basic human rights. With the assistance of contemporary intellectuals they had acquired a different value system which emphasized the priority of the nation, the alienation of “foreign” and “racially inferior” people, and the necessity of war as a political tool. Yet we owe to the victims of this very generation that we have learned to think differently.

PROF. DR. DIETMAR WILLOWEIT (b. 1936) is the President of the Bavarian Academy of Sciences and Humanities